

BIBLIOTHECA
STADSGEBOUW

Rapport nr. 1283

AANVULLEND CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK IN HET
RUILVERKAVELINGSGEBIED SAUWERD

1341872

Rapport nr. 1283

AANVULLEND CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK IN HET
RUILVERKAVELINGSGBIED SAUWERD

door: Drs. J.A.J. Vervloet en
L. Hacquebord

o.l.v. Dr.Ir. J. Schelling

Wageningen, juli 1976

ISN 187283-02

N.B. De gegevens uit dit rapport of de bijlagen mogen zonder toestemming van de Stichting voor Bodemkartering slechts door de opdrachtgever worden vermenigvuldigd of in andere publikaties worden overgenomen.

1 NOV. 1976

I N H O U D

	<u>Blz.</u>
<u>Voorwoord</u>	4
<u>Inleiding</u>	5
1. <u>Inventarisatielijst van cultuurhistorische elementen binnen het onderzoeksgebied</u>	7
1.1 Westerdijkshorn	7
1.2 Bedum	7
1.3 Noordwolde	8
2. <u>Waardering van relictten naar de cultuurhistorische situatie in 1975</u>	10
2.1 Waardering van Westerdijkshorn	10
2.2 Waardering van Bedum	11
2.3 Waardering van Noordwolde	11
2.4 Waarderingsgetallen van alle deelcomplexen binnen het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd"	11
3. <u>Plaatsing van "Sauwerd" in de context van het Groninger Wierdengebied</u>	13
3.1 De Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger Wierdengebied	13
3.2 Rangschikking en interpretatie van de verzamelde gegevens	14
<u>Bijlagen:</u>	
1. Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger Wierdengebied (schaal 1 : 100 000)	
2. Cultuurhistorische Waarderingskaart samengesteld op grond van de waarderingsgetallen per deelcomplex (schaal 1 : 25 000)	
3. Gebied waar aanvullend onderzoek heeft plaatsgevonden (schaal 1 : 50 000)	
4. Bodemgebruikskaart 1853-1968 van het onderzoeksgebied (schaal 1 : 50 000)	
5. Verdeling van combinaties van eigenschappen binnen de kerspels in het Groninger Wierdengebied	
6. Lijst van kerspels.	

VOORWOORD

In 1975 werd onder auspiciën aan de Cultuurtechnische Dienst te Groningen door de heer L. Hacquebord een onderzoek gedaan naar de binnen het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd" aanwezige cultuurhistorische landschapselementen.

Dat onderzoek werd wetenschappelijk begeleid door: Prof.Dr. H.T. Waterbolk van het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen; Drs. J.D.H. Harten van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht en Drs. J.A.J. Vervloet van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen.

Het onderzoek van de heer Hacquebord besloeg echter niet het gehele ruilverkavelingsgebied. Daarom werd op verzoek van de Centrale Directie van de Cultuurtechnische Dienst door Stiboka de inventarisatie en de waardering van "Sauwerd" afgerond. Een en ander vond plaats in het eerste halfjaar van 1976.

In het kader van dit aanvullend cultuurhistorisch onderzoek is het ruilverkavelingsgebied tevens beschouwd in de ruimere context van het Groninger wierdengebieden.

Voor de Stichting voor Bodemkartering is dit het eerste rapport van deze aard. Hierbij is gebruik gemaakt van de binnen Stiboka aanwezige kennis t.a.v. het genoemde onderwerp. Het gebruik van deze kennis kan nog geoptimaliseerd worden, mede aan de hand van de kritische opmerkingen naar aanleiding van dit rapport ontvangen.

DE DIRECTEUR,

Ir. R.P.H.P. van der Schans.

INLEIDING

In het afgelopen voorjaar is, mede onder supervisie van een van de medewerkers van de afdeling Historische Geografie en Cultuurhistorisch landschapsonderzoek, door de heer L. Hacquebord, in het kader van een door de Cultuurtechnische Dienst te Groningen geëntameerde studie, zeer gedetailleerd onderzoek gedaan naar de binnen het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd" aanwezige cultuurhistorische landschapselementen. Dit werkstuk betreft niet alleen een nauwgezette inventarisatie van alle herkenbare, cultuurhistorisch relevante, verschijnselen doch mede een waardering op grond van verschillende uitgangspunten zoals: gaafheid, ouderdom en zeldzaamheid (hiervoor wordt verwezen naar bijlage Q van "Het Reitdiepdal, een van Nederlands oudste cultuurlandschappen").

Dit onderzoek besloeg evenwel niet het gehele territorium van genoemd ruilverkavelingsgebied. Aan de oostzijde waren een drietal kerspels, t.w.: Westerdiijkshorn (deelcomplex 12.3); Bedum (deelcomplex 13.3) en Noordwolde (deelcomplex 14.3) niet in het totaal opgenomen. Teneinde deze lacune op te vullen is aan de Stichting voor Bodemkartering, en wel speciaal aan de afdeling Historische Geografie en Cultuurhistorisch landschapsonderzoek, verzocht deze drie kerspels (zie bijlage 3) op dezelfde wijze te inventariseren en te waarderen zodat van het gehele ruilverkavelingsgebied de cultuurhistorische betekenis bekend zou zijn.

Wat betreft dit aanvullend onderzoek zijn de volgende werkzaamheden verricht: 1. het tekenen van een bodemgebruikskaart (1853-1968) van het onderzoeksgebied (1 : 50 000) (bijlage 4); 2. het vervaardigen van een inventarisatielijst van de cultuurhistorische elementen binnen het onderzoeksgebied; 3. het geven van een waardering aan de drie resterende kerspels/deelcomplexen en 4. het tekenen van een waarderingskaart van de gehele ruilverkaveling Sauwerd (1 : 25 000) (bijlage 2).

Teneinde bij het nemen van beleidsbeslissingen inzake de toekomstige agrarische en ruimtelijke ontwikkelingen zo goed mogelijk geïnformeerd te zijn, bestond er niet alleen behoefte aan aanvullend onderzoek binnen het ruilverkavelingsgebied zelf. Men achtte het wenselijk enig inzicht te verkrijgen in de betekenis van het gebied ten opzichte van zijn omgeving. Meer specifiek mondde dit uit in de vraag welke betekenis het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd" moest worden toegekend binnen het kader van het Groninger wierdenlandschap.

Daartoe werd een "Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger Wierdengebied" (1 : 100 000) (bijlage 1) samengesteld. Deze kaart geeft een beeld van de verschillende perceelsvormen en van de diverse bodemkundige landschappen in het Groninger wierdengebied. Voorts verschaft de kaart o.m. informatie betreffende de ligging van de wierden in hun directe omgeving alsmede omtrent de situering van de onderscheiden kerspels en de verschillende tot stand gekomen en in uitvoering zijnde ruilverkavelingen.

Met behulp van deze kaart is getracht een inzicht te krijgen in de interne geleding van de 94, in het Groninger wierdengebied aanwezige, kerspels. Bij interne geleding wordt gedacht aan de onderlinge, ruimtelijke waarneembare, rangschikking van cultuurhistorisch relevante landschapselementen binnen een kerspel.

De resultaten van het onderzoek zijn vastgelegd in bijlage 5. Daarin zijn de verschillende, binnen het Groninger wierdengebied voorkomende, geledingstypen geteld en beschouwd tegen de achtergrond van reeds tot stand gebrachte en in uitvoering zijnde ruilverkavelingen. Ook de invloed van een eventuele ruilverkaveling in het gebied van Sauwerd wordt globaal door middel van tellingen en percentages in beeld gebracht.

Uiteraard is het onderzoek van het Groninger wierdenlandschap als geheel, op een enigszins andere leest geschoeid dan het veel gedetailleerder onderzoek van de heer Hacquebord. De tijd die nodig zou zijn om het Groninger wierdenlandschap op identieke wijze te bewerken kon, binnen het raam van de overige taken waarvoor de afdeling Historische Geografie en Cultuurhistorisch landschapsonderzoek zich ziet gesteld, niet gevonden worden.

Toch is getracht een en ander zoveel mogelijk in de geest van het gedetailleerde onderzoek af te handelen.

De beide onderzoeken sluiten in essentie bij elkaar aan, waar sprake is van de kerspelindeling als framework voor de interne geleding. Verder bestaan er overeenkomsten voor wat betreft het zoeken naar gebieden die qua samenstelling en structuur dezelfde eigenschappen vertonen: de feitelijke inhoud van het begrip "deelcomplex", in de meer genoemde studie van de heer Hacquebord, wordt in hoofdzaak bepaald door de bodemkundige situatie en de ter plaatse aanwezige perceelsvorm, beide aspecten die, in de meer globale benadering van het Groninger wierdengebied als totaliteit, van het grootste gewicht zijn.

Gezien de opzet van het grotere onderzoek naar het Groninger wierdengebied kon aan gedetailleerde gaafheidsbepaling, noch aan het vaststellen van de ouderdom der afzonderlijke elementen, noch aan nauwkeurige zeldzaamheidsbepaling worden gedacht. Mede daarom is ook afgezien van een waardering van de kerspels afzonderlijk. Naar wij menen kunnen in het kader van de afweging de in de tabel verzamelde gegevens in voldoende mate als richtsnoer fungeren teneinde de relatieve verhoudingen te onderkennen.

1. INVENTARISATIELIJST VAN CULTUURHISTORISCHE ELEMENTEN BINNEN HET ONDERZOEKSGBIED

1.1 Westerdijkshorn (deelcomplex 12.3)

- Puntrelicten : a. Verhoogde woonplaats: Eén, liggende ten Z.O. van Onderwierum (no. 48). Geen vondsten bekend, ouderdom late middeleeuwen (zie rapport CD) hoogte is lager dan 1,5 m + NAP.
- b. Cultuurhistorisch monument onder monumentenzorg: Toren van Westerdijkshorn, ouderdom 18e eeuw.
- c. Boerderijen: Totaal 12, oudste boerderij 1849, negen boerderijen liggen op een oude bewoningsplaats.
- Lijnrelicten : d. Dijken: De Wolddijk. één der oudste dijken in de provincie Groningen die het Innersdijk omsloot, wordt gedateerd in de 13e eeuw. Langs de Wolddijk ligt nog over grote afstand de dijkzathe.
- e. Wegen: weg over de Wolddijk en de lage of stadsweg. Beide wegen staan op de kaart van Tjardae van Starkenburg en Nic. Visscher van 1680.
- Vlakrelicten : f. Verkaveling: en opstreckende verkaveling. Uit de vele wijzigingen van het verkavelingspatroon is op te maken dat men veel problemen met de afwatering heeft gehad. Het grootste deel van het verkavelingspatroon is dan ook na de middeleeuwen tot stand gekomen.

1.2 Bedum (deelcomplex 13.3)

- Puntrelicten : a. Verhoogde woonplaats: Vier verhoogde woonplaatsen, drie liggen bij de oude dijk ten westen van Bedum (no. 56) en één waarschijnlijk tweekernige ligt ten westen van de lage of stadsweg ten zuiden van Bedum (no. 5). Ouderdom Late middeleeuwen. Hoogte no. 56, 0,9 m en no. 5, 0,7 m.
- b. Cultuurhistorisch monument onder monumentenzorg: Twee boerderijen uit de 19e eeuw.
- c. Boerderijen: Zestien in totaal, drie relatief oude boerderijen waarvan twee onder monumentenzorg vallen. Elf boerderijen liggen op oude bewoningsplaatsen.
- d. Borgen: drie in totaal.
- Borg Alma gelegen aan de Wolddijk. Alma of Allema is de naam van een geslacht dat in de 15e en 16e eeuw bekend was in de provincie Groningen. Het verband met de borg is niet duidelijk. De borg Alma komt onder de namen van de edele heerden van de rechtstoel Bedum en Onderwierum niet voor. In 1626 wordt de borg Alma voor het eerst genoemd maar de borg moet ouder zijn en stammen uit de 16e eeuw. De eigenlijke borg werd in 1700 gesloopt. Op de plaats werd een boerderij gebouwd. De huidige boerderij werd in de 18e eeuw gebouwd en behoort daarom tot de oudste boerderijen van het gebied
- Borg Oud en Nieuw Folkerda: Het ontbreken van een onderscheid tussen deze twee borgen maakt de geschiedenis gecompliceerd. Folkerda wordt wel onder de megen edele heerden van Bedum en Onderwierum genoemd. In 1584 werden te Bedum enige heerden verkocht afkomstig van Christoffer van Ewsum. Folkerda werd niet met name genoemd. Maar we mogen wel aannemen dat Folkerda ermee bedoeld werd. In 1799 werd de borg Folkerda voor de sloop

verkocht, welke van de twee is weer niet duidelijk. Het borgterrein Oud Folkerda is nog aanwezig in de vorm van een fraai beplante hooggelegen boerenplaats. Het borgterrein van Nieuw Folkerda is geheel verdwenen.

- Lijnrelicten : e. Geomorfologisch element: De "Poel", een wiel ontstaan door een dijkdoorbraak. De Wolddijk is erom heen gelegd. Vermoedelijk stamt deze kronkel in de Wolddijk uit 1573 toen er een dijkdoorbraak moet hebben plaatsgevonden waarbij het gehele Innersdijk werd overstroomd door zeewater.
- : f. Dijken: de Wolddijk en de oude dijk. De Wolddijk zie 12.3 d. De oude dijk is waarschijnlijk nog een overblijfsel van de allereerste oude kaden.
- : g. Wegen: delage of stadsweg, de weg over de Wolddijk, de weg over de oude dijk en de weg langs het Boterdiep. Alle wegen staan aangegeven op de kaart van Tjardae van Starkenburg en Nic. Visscher van 1680, de wegen bestonden dus in 1680 al. Aangenomen mag worden dat de wegen over de dijken zeker in dit laagliggende gebied de oudste zijn en misschien zelfs teruggaan tot de 13e eeuw.
- Vlakrelicten : h. Verkaveling: een opstreckende verkaveling zie 12.3 f.

1.3 Noordwolde (deelcomplex 14.3)

- Puntrelicten : a. Verhoogde woonplaats: Vier verhoogde woonplaatsen (no. 63, 62, 34, 89). De verhoogde woonplaats nummer 61 was in 1853 nog bewoond. De verhoogde woonplaats nummer 89 is nog steeds bewoond. Ouderdom: Late middeleeuwen.
- : b. Cultuurhistorisch monument onder monumentenzorg: Twee boerderijen allebei gebouwd in 1874, bijzonder gaaf; gebouwd op een verhoging, één dwarshuistype en één stjeltype.
- : c. Boerderijen: Van de 22 stuks liggen er 17 op oude bewoningsplaatsen. Oudste boerderij stamt uit 1830.
- : d. Borgen: twee in totaal.
Thedemaborg: In 1586 werd een heerd onder Noordwolde, die aan Christoffel van Ewsum behoorde, aan burgemeester Johan Thedema verkocht. De naam wordt niet genoemd maar uit het klauwboek Tjarsens blijkt dat het een edele heerd was. Pas in 1638 wordt de naam Thedemaheerd gebruikt. Het schathuis is thans verdwenen en de buitenplaats verbouwd tot boerenplaats, de grachten zijn grotendeels gedempt en de singels zijn bij het land getrokken. De huidige boerderij stamt uit 1830.
Borg Mensuma: In de 16e eeuw was er sprake van dat Eyse Mensuma één van de 5 of 6 ommegangen in de rechtstoel van Noordwolde bediende. Dit is de enige keer dat een persoon met de naam Mensuma in verband met de heerd kan worden gebracht. In 1588 werd de toerbeurt vervuld door Derck Writzers die niet alleen dit recht maar ook de heerd bezat. In 1801 is er slechts sprake van een boerderij, de borg is kennelijk voor die tijd al afgebroken. Wat de exacte plaats betreft tasten we ook in het duister. De oudste topografische kaart (van 1853) geeft de Mensumaborg aan op de plaats van de te-

- genwoordige Antonidahoeve. Volgens het Borgen en Steenhuizen-boek van Formsma c.s. 1973, ligt de Mensumaborg aan de Wolddijk (no. 87)*
- Lijnrelicten : e. Dijken: Wolddijk (zie vorige kerspels).
De Wolddijk is hier echter aanzienlijk lager en in het veld nauwelijks meer als een dijk te herkennen.
- f. Wegen: De Munnikeweg, de weg op de Wolddijk, de weg langs het Boterdiep, de Noordwolderweg, staan allemaal aangegeven op de kaart van Tjardae van Starckenburg en Nic. Visscher van 1680 (zie 13.3 g.).
- Vlakrelicten : g. Verkaveling: Opstrekkende verkaveling (zie 12.3 f.).

*Voor de nummers in de inventarisatielijst zie bijlage P van "Het Reitdiepdal, een van Neerlands oudste kultuurlandschappen".

2. WAARDERING VAN RELICTEN NAAR DE CULTUURHISTORISCHE SITUATIE IN 1975

Voor wat betreft de gehanteerde waarderingsmethodiek verwijzen wij naar hetgeen in "bijlage Q" van "Het Reitdiepdal, een van Nederlands oudste cultuurlandschappen" onder 2.5 e.v. beschreven staat, benevens naar de daarbij gevoegde "Legger voor de gaafheidsbepaling", alsmede naar de "Legger voor de ouderdomsbepaling" en de "Legger voor de zeldzaamheidsbepaling".

Zoals uit bovengenoemde "bijlage Q" en de "Legger voor de zeldzaamheidsbepaling" blijkt, is voor de afleiding van de zeldzaamheids-waarde de reciproque (wederkerige) waarde van het totale aantal van een bepaald relict genomen en vermenigvuldigd met het aantal van datzelfde relict binnen een deelcomplex, welke uitkomst vervolgens met 10 wordt vermenigvuldigd.

In geval van aanvullend onderzoek mag men er theoretisch van uitgaan dat door het leveren van aanvullende gegevens het totale aantal van bepaalde relictten zal toenemen hetgeen gevolgen heeft voor de afleiding van de zeldzaamheidswaarde. Bij de ruilverkaveling Sauwerd zou dit betekenen dat van alle onderzochte deelcomplexen een nieuwe zeldzaamheidswaarde zou moeten worden vastgesteld en dat, daaruit voortvloeiend, vele deelcomplexen een enigszins gewijzigde waardering zouden krijgen.

In werkelijkheid evenwel kan de herberekening, van de door de heer Hacquebord reeds onderzochte deelcomplexen, achterwege blijven. De "Legger van de zeldzaamheidsbepaling" blijkt totaalcijfers voor het gehele ruilverkavelingsgebied, inclusief de thans geïnventariseerde deelcomplexen te bevatten. De in deze legger vastgelegde cijfers berusten gedeeltelijk op schatting. Zij leken ons betrouwbaar genoeg om onze waardering en zeldzaamheidsbepaling te beperken tot de drie binnen het kader van het aanvullend onderzoek geïnventariseerde kerspels.

2.1 Waardering van Westerdijkshorn (deelcomplex 12.3); oppervlak 340 ha.

Relicten	Gaafheid	Ouderd.	Zeldzaamh.
1. verhoogde woonplaats	0	4	$0,25 \times 4 = 1,00$
2. Cultuurhistorisch monument	100	3	$0,56 \times 6 = 3,36$
3. Boerderijen	37,5	2	$0,65 \times 4 = 2,60$
4. Dijken	100	4	$1,67 \times 8 = 13,36$
5. Wegen	60	3	$0,77 \times 4 = 3,08$
6. Verkaveling	45,6	3	$0,775 \times 4 = 3,10$
			26,50

Samenhang: dijk - weg $8 + 4 = 12 \times 1/4 = 3 \times 10 = 30$
dijk - boerderijen $8 + 4 = 12 \times 1/3 = 4 \times 10 = 40$

Waardering Westerdijkshorn:

Samenhang + totale waarde afzonderlijke elementen
70 + 26,50
= 96,50 : 340 = 0,2838

Het reeds door de heer Hacquebord verrichte onderzoek ten behoeven van de Cultuurtechnische Dienst alsmede het aanvullend onderzoek binnen het kader van dit rapport heeft de volgende waarderingsgetallen van de, binnen het ruilverkaveling "Sauwerd" gesitueerde, deelcomplexen opgeleverd:

<u>Deelcomplex</u>	<u>Kerspel</u>	<u>Waarderingsgetal</u>
1.1	)	0,5748
1.2	) Winsum	0,5357
1.3	)	0,2344
	Kerspel Winsum	1,3449
2.1	Garnwerd	0,5210
	Kerspel Garnwerd	0,5210
3.1	)	1,2690
3.2	) Bellingeweer	1,8728
3.3	)	0,5101
	Kerspel Bellingeweer	3,6523
4.1	)	2,9683
4.2	) Wetsinge	2,2490
4.3	)	0,2564
	Kerspel Wetsinge	5,4737
5.1	)	0,8636
5.2	) Sauwerd	2,0441
5.3	)	0,2496
	Kerspel Sauwerd	3,1573
6.1	)	0,4645
6.2	) Adorp	1,9195
6.3	)	0,1722
	Kerspel Adorp	2,5562
7.1	)	1,4523
7.2	) Wierum	1,5937
	Kerspel Wierum	3,0460
8.1	)	0,6110
8.2	) Harsens	2,1530
8.3	)	0,3376
	Kerspel Harsens	3,1016
9.1	Selwerd	3,2386
	Kerspel Selwerd	3,2386
10.1	)	0,3716
10.3	) Noorderhoogebrug	0,5493
	Kerspel Noorderhoogebrug	0,9209
11.2	)	4,1656
11.3	) Onderderwierum	0,1768
	Kerspel Onderderwierum	4,3424
12.3	Westerdijkshorn	0,2838
	Kerspel Westerdijkshorn	0,2838
13.3	Bedum	0,3815
	Kerspel Bedum	0,3815
14.3	Noordwolde	0,3840
	Kerspel Noordwolde	0,3840

In bijlage 2 zijn de waarderingsgetallen, onderverdeeld in een zestal categoriën, in kaart gebracht.

3. PLAATSING VAN "SAUWERD" IN DE CONTEXT VAN HET GRONINGER WIERDEN- GEBIED

3.1 De Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger Wierdengebied

Zoals reeds in de inleiding ter sprake is gekomen bestond er behoefte aan het plaatsen van de gegevens betreffende het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd" in een ruimere context. Daarbij is in ruime mate gebruik gemaakt van in het kader van de z.g. "Bolwerkgroep" verzamelde gegevens. Gezien de specifieke invalshoek waaronder deze gegevens zijn bijeengegaaard moest deze benadering onvermijdelijk leiden tot een aantal beperkingen bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten. Deze zullen op een andere plaats in het rapport worden vermeld. Omwille van de tijd bleek het uitgesloten een en ander op dezelfde gedetailleerde wijze, als binnen "Sauwerd" zelf, te onderzoeken.

Om niettemin zoveel mogelijk het bij onderzoek van "Sauwerd" aan te sluiten werd althans de oude kerspeling als uitgangspunt genomen die ook bij "Sauwerd" centraal heeft gestaan.

Bij het groeperen van de landschappelijke gegevens van cultuurhistorische aard vormen de oude kerspels een goed hanteerbaar regionaal kader. In veel gevallen blijken de oude kerspels identiek te zijn aan de oude dorpsgebieden, de territoria waarbinnen de (hoofdzakelijk) agrarische bedrijfsvoering ten plattelande werd bedreven. De binnen deze, oorspronkelijk sterk autark gerichte, samenlevingen ontplooid agrarische activiteiten konden leiden tot de vorming van uiteenlopende cultuurlandschappelijke entiteiten, bestaande uit dikwijls nauw met elkaar verweven ruimtelijk waarneembare patronen (zoals nederzettingspatronen, wegenpatronen en verkavelingspatronen).

Wegens het gedwongen globale karakter van het onderzoek was het niet mogelijk al deze patronen afzonderlijk en in hun samenhang aan een beschouwing te onderwerpen. Alleen op het patroon dat qua verbreiding het meest op de voorgrond trad (de percelering of het verkavelingspatroon) is uitgaande van de "Bolwerkinventarisatie" nader in gegaan.*)

De veelvormigheid binnen de kerspels is mede beïnvloed door de natuurlijke terreingesteldheid. Bij het tot stand komen van de verschillende ruimtelijk waarneembare patronen in hun onderlinge samenhang is steeds sprake van een voortdurende wisselwerking tussen de mens en zijn fysisch milieu. Daarom werd het noodzakelijk gevonden, ook de bodemkundige situatie binnen de kerspels in de beschouwing te betrekken. Daarbij is voor het merendeels gebruik gemaakt van de bodemkundig-landschappelijke indeling welke door Dr.Ir. L.A.H. de Smet in "De Bodem van Groningen" (Wageningen, 1965) is gepresenteerd.

Tenslotte is nog van een derde bestaande bron gebruik gemaakt: de kaartbijlage van een artikel van de hand van Drs. R.H.J. Klok dat onder de titel "Terpen zullen ons een zorg zijn" is verschenen in de Groningse Volksalmanak 1974-'75. In deze kaartbijlage wordt een overzicht gegeven van de ligging van de wierden en de verhoogde woonplaatsen in de provincie Groningen. Hoewel deze kaart daarvoor niet is bedoeld wordt daarmee toch een summier inzicht gegeven in de opbouw van het nederzettingspatroon van het Groninger wierdengebied.

Het verkavelingspatroon; de bodemkundig landschappelijke situatie en de ligging van de wierden zijn gezamenlijk door ons op kaart gebracht in de "Globale Cultuurhistorische Kaart van het Groninger Wierdengebied" (1:100 000) (bijlage 1). Daarop zijn tevens aan de hand van de in 1962 verschenen Historische Atlas van de provincie Groningen, samengesteld door B.W. Siemens, de kerspels aangegeven.

Ten aanzien van het verkavelingspatroon is uitgegaan van de legenda van de perceelsvormenkaart 1:100 000 van de z.g. "Bolwerkgroep" welke terugrijpt op algemeen aanvaarde nationaal en internationaal courante indelingsprincipes.

Wat betreft de bodemkundig landschappelijke indeling is een uitbreiding gerealiseerd door onderscheid te maken tussen het oude kwelderland-

*) Percelering en verkavelingspatroon zijn binnen het kader van het cultuurhistorisch landschapsonderzoek identieke begrippen.

schap met relatief lichte gronden en het oude kwelderlandschap met relatief zware gronden. Het laatstgenoemde landschap wordt aangetroffen in de z.g. "kwelderbekkens" of vormt de overgang van het oude kwelderlandschap met relatief lichte gronden naar het knikkleilandschap. Het oude kwelderlandschap met relatief zware gronden komt overeen met de eenheden 21 en 45 van de Bodemkaart van Nederland.

Aan de inventarisatie van Drs. R.H.J. Klok werd tevens de informatie ontleend betreffende de gaafheid van de wierden.

Voor een beter begrip van de interne ruimtelijk-structurele opbouw van de oude kerspels waarin vrij vaak de voortgang van de ontginning en openlegging dezer territoria hun weerspiegeling vinden, is het belangrijk kennis te nemen van het al dan niet aanwezig zijn van de z.g. "doorgaande sloten", sloten die als kenmerk hebben dat zij zich vaak over zeer grote lengte in de kerspels vervolgen laten, deze doorsnijden of zelfs als grenzen hiervan fungeren. Men kan aannemen dat deze sloten, binnen het kader van de in cultuurbrenging van het Groninger wierdengebied in het algemeen en van de individuele kerspels (dorpsgebieden) in het bijzonder, een rol van betekenis hebben gespeeld. In het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd" zijn vele doorgaande sloten aanwezig; nadere bestudering maakt duidelijk dat ook elders zulke sloten worden aangetroffen. Ook deze doorgaande sloten zijn op de "Globale Cultuurhistorische Kaart" in beeld gebracht.

De bij dit onderzoek aangehouden begrenzing van het Groninger wierdenlandschap stoelt op de volgende uitgangspunten:

1. Gebieden waar géén of uiterst weinig wierden of bewoonde huisplaatsen voorkomen worden niet tot het wierdenlandschap gerekend. Dit wordt van kerspel tot kerspel bekeken.
2. Het jonge kwelderlandschap alsmede het jonge zeeboezemlandschap worden, zelfs als daar wierden of bewoonde huisplaatsen op voorkomen, niet tot het wierdenlandschap gerekend.
3. Ter plaatse waar het oude kwelderlandschap, het knikkleilandschap of het oude zeeboezemlandschap grenzen aan jongere mariene afzettingen geldt de oudste dijk (de meest landinwaarts gesitueerde) als scheidslijn.
4. Voor zover de oudst bekende dijk ook jongere afzettingen van overstroming vrijwaart worden ze als afzonderlijke categorie op de kaart aangegeven (het oudtijds bedijkte jonge zeeboezemlandschap is daarvan een voorbeeld).

3.2 Rangschikking en interpretatie van de verzamelde gegevens

De "Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger Wierdengebied" geeft, wat betreft de interne geleiding van de 94 in aanmerking komende kerspels, een zodanig gevarieerd beeld dat, teneinde vergelijking van de kerspels onderling, mogelijk te maken, een zekere mate van generalisatie niet kon worden vermeden. De generalisatie betreft in de eerste plaats de vorm van de kerspels zelf. Onderscheiden zijn: langwerpige kerspels en onregelmatig veelhoekige en rechthoekige kerspels.

Hoewel individueel afwijkingen kunnen voorkomen, berust deze tweedeling op de gedachte dat deze beide kerspelvormen wijzen op een verschillende ontstaanwijze. In deze visie danken de langwerpige kerspels hun karakter over het algemeen aan een of andere vorm van opstrek in één bepaalde richting, bij de onregelmatig veelhoekige en rechthoekige kerspels is dat aspect afwezig.

Als langwerpig zijn aangeduid de kerspels waarbij de lengte de breedte tenminste tweemaal overtreft. Dit uitgangspunt is gehanteerd analoog aan wat bij de indeling van de perceelsvormen gebruikelijk is. Het mogelijke verloop van de occupatie toetsende aan de kerspelvorm lijkt een lengte-breedte verhouding van 2 : 1 ook zeker aanvaardbaar.

Bij de vormbepaling is alleen dat gedeelte van het kerspelterritorium maatgevend, dat is gesitueerd binnen de begrenzing van het wierdengebied

Kerspelsonderdelen die zich daarbuiten bevinden zijn niet in beschouwing genomen.

Betreffende de interne geleding die binnen de kerspels kan optreden ten aanzien van de bodemkundige landschappen en van de complexen met gelijksoortige perceelsvormen, is gekozen voor een onderverdeling in een drietal categoriën:

1. de zonale kerspels
2. de homogene kerspels
3. de heterogene kerspels.

De zonale kerspels worden gekenmerkt door de zonale opeenvolging van tenminste twee verschillende bodemkundige landschappen of van tenminste twee van elkaar verschillende complexen van perceelsvormen over de gehele breedte of lengte van het kerspelterritorium.

Binnen de homogene kerspels is slechts één enkel of nagenoeg één enkel bodemkundig landschap of perceelscomplex aanwezig.

De heterogene kerspels hebben als kenmerk, een zeer verspreide ligging van tenminste twee verschillende bodemkundige landschappen of van tenminste twee van elkaar verschillende complexen van perceelsvormen. Hiermede worden de manieren waarop de kerspels zijn geoccupeerd nog eens extra geaccentueerd. Verschil in bodemkundige toestand blijkt niet altijd verschil in perceelsvorm op te leveren; een langwerpige kerspel behoeft qua percelering geen zonaal karakter te dragen, etc. De individuele aard van de oplossingen die men in het verleden heeft gekozen bij de occupatie van een bepaald gebied wordt hiermede benadrukt.

Met behulp van de bovengenoemde uitgangspunten ontstond de mogelijkheid alle, binnen het Groninger wierdengebied gelegen, kerspels op cultuurhistorisch zo relevant mogelijke wijze te typeren.

Het bleek dat deze werkwijze uitmondde in het formeren van een groot aantal typen van kerspels die alle zeer specifieke combinaties van eigenschappen bezaten. Wegens de onoverzichtelijkheid van het aldus verkregen materiaal, is besloten een aantal typen samen te voegen en niet aan alle combinaties van eigenschappen aandacht te besteden. Een totaalopsomming van alle gegevens zou de leesbaarheid van het rapport zeker niet ten goede zijn gekomen. Overigens geldt de overweging dat uitputtende publikatie van alle typen van kerspels en van alle combinaties van eigenschappen gemakkelijk de suggestie zou kunnen wekken dat in dit rapport naar volledigheid wordt gestreefd. Dat is een misplaatste gedachte ten aanzien van een rapport dat zich wil kenmerken door een bescheiden opzet en een verkennend karakter; waarbij veel meer sprake is van het aangeven van tendenzen dan van exacte, kernachtig geformuleerde ontwikkelingen.

Zo daartoe behoefte wordt gevoeld is het uiteraard mogelijk dat de niet behandelde combinaties van eigenschappen door de gebruikers van dit rapport zelf uit de "Globale Cultuurhistorische kaart van het Groninger wierdengebied" worden afgeleid.

Ter rangschikking van het materiaal is een tabel ontworpen die over een 27-tal combinaties van eigenschappen, die bij de kerspels van het Groninger wierdengebied voorkomen, informatie verschaft (bijlage 5). Deze tabel is als volgt opgebouwd: begonnen wordt met het onderscheiden van heel simpele combinaties van eigenschappen; besloten wordt met tamelijk ingewikkelde. Op deze wijze is een geleidelijke opbouw verkregen. De eerste twee regels betreffen niet eens combinaties, omdat daarin alleen de vorm van de kerspels aan de orde komt. De regels 3 t/m 8 bevatten combinaties van twee eigenschappen; de regels 9 t/m 18, combinaties van drie eigenschappen en de regels 19 t/m 27 combinaties van vier eigenschappen.

Zijn de eerste achttien combinaties meer bedoeld om een indruk te geven van de algemene situatie binnen de kerspels van het Groninger wierdengebied; bij de laatste negen combinaties is een koppeling beproefd met de situatie binnen het ruilverkavelingsgebied "Sauwerd": deze combinaties komen alle tenminste bij één kerspel binnen genoemd ruilverkavelingsgebied voor.

Bij alle onder de aandacht gebrachte combinaties is een overzicht ge-

geven van de hoeveelheid kerspels waarbinnen deze werden of zijn aangetroffen. Daar zijn vier kolommen voor beschikbaar gesteld. Kolom A geeft de totalen van de kerspels waarbinnen de verschillende onderscheiden combinaties van eigenschappen voorkwamen. Als peildata hiervoor fungeren de jaren 1929 en 1933. Kolom B geeft het onder A gevonden getal verminderd met die kerspels welke geheel of gedeeltelijk zijn ruilverkaveld. Kolom C geeft het onder B gevonden getal, verminderd met die kerspels welke momenteel geheel of gedeeltelijk ruilverkaveld worden en kolom D geeft de onder C gevonden getallen verminderd met die kerspels die in het kader van de ruilverkaveling Sauwerd zullen worden aangevat. In de kolommen a, b, c en d is een en ander in percentages uitgedrukt. Kolom e, tenslotte, geeft het procentuele verschil weer tussen de kolommen c en d. In een afzonderlijke kolom (f), is in percentages uitgedrukt hoeveel kerspels van het totaal een bepaalde combinatie van eigenschappen bezit.

Het is duidelijk dat bijlage 5 qua interpretatiemogelijkheden beperkingen heeft. Deze spruiten gedeeltelijk voort uit de omstandigheid dat bij het plaatsen van de gegevens in een ruimer kader is gerefereerd aan de werkwijze van de Bolwerkgroep, hetgeen impliceert dat:

1. er slechts één peildatum is gebruikt (1929/1933).
2. de ruilverkavelingen niet naar hun actuele toestand zijn onderzocht.
De tijd ontbrak om in het Groninger wierdengebied zowel de invloeden van recente ruilverkavelingen als van andere ingrepen, zoals stadsuitbreiding, aanleg van industrieparken, van kanalen en wegen op de verkaveling na te gaan. Er was dus geen mogelijkheid om de mate van verandering die een ruilverkaveling bij het verkavelingspatroon kan veroorzaken op verantwoorde wijze aan te geven.
3. er daarom is gekozen voor een weergave, waarbij de ruilverkavelingen als terreinen waarover geen uitspraken worden gedaan zijn weggelaten.
4. men zal bij het trekken van conclusies uit bijlage 5 met bovengenoemde beperking rekening moeten houden en tevens naast de cijfers uit de kolommen D en d en de invloed van alternatieve plannen ten aanzien van ruilverkaveling in zijn beschouwing dienen te betrekken.

Wij willen besluiten met op te merken dat het aanbeveling verdient om bij volgende projecten minder globaal te werk te gaan en uitvoeriger onderzoek te laten verrichten.

Nr.	Omschrijving van combinaties van eigenschappen	Aantal kerspels waarin de combinaties voorkomen				Percentages van				c-d	Percent. van het totaal aantal kersp.
		A	B	C	D	a	b	c	d		
1	Langwerpig van vorm	34	25	22	17	100	73,5	64,7	50,0	14,7	36,1
2	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm	60	44	40	32	100	73,3	66,6	53,3	13,3	63,9
3	Langwerpig van vorm met doorgaande sloten	21	14	12	8	100	66,7	57,1	38,0	19,1	22,3
4	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm met doorgaande sloten	32	23	22	18	100	71,8	68,7	56,2	12,5	34,0
5	Langwerpig van vorm; bodemkundig zonaal	23	18	16	12	100	78,2	69,5	52,1	17,4	24,4
6	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig zonaal	28	22	20	14	100	78,5	71,4	50,0	21,4	29,7
7	Langwerpig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen	11	6	5	4	100	54,5	45,4	36,3	9,1	11,7
8	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen	32	22	20	18	100	68,7	62,5	56,2	6,3	34,0
9	Langwerpig van vorm; bodemkundig zonaal met doorgaande sloten	15	11	10	7	100	73,3	66,6	46,6	20,0	15,9
10	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig zonaal met doorgaande sloten	15	14	14	10	100	93,3	93,3	66,6	27,3	15,9
11	Langwerpig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	6	3	2	1	100	50,0	33,3	11,1	22,2	6,3
12	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	17	9	8	7	100	52,9	47,0	41,1	5,9	18,0
13	Langwerpig van vorm; bodemkundig zonaal; perceleling zonaal	3	2	2	1	100	66,6	66,6	33,3	33,3	3,1
14	Langwerpig van vorm; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen	20	17	15	11	100	85,0	75,0	50,5	24,5	20,2
15	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig zonaal; perceleling zonaal	7	5	4	2	100	71,4	57,1	28,5	28,6	7,4
16	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen	21	18	17	13	100	85,7	80,9	61,9	19,0	22,3
17	Langwerpig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen; perceleling homogeen tot heterogeen	10	6	5	4	100	60,0	50,0	40,0	10,0	10,6
18	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig van vorm; bodemkundig homogeen tot heterogeen; perceleling homogeen tot heterogeen	30	20	19	18	100	66,6	63,3	60,0	3,3	31,9
19	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemk. homog. tot heterog.; pero. homog. tot heterog. met doorgaande sloten	16	8	7	6	100	50,0	43,7	37,5	6,2	17,0
20	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	13	12	12	9	100	92,3	92,3	69,2	23,1	13,8
21	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	2	2	2	1	100	100	100	50,0	50,0	2,0
22	Langwerpig; bodemkundig homogeen tot heterogeen; perceleling homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	3	2	2	1	100	66,6	66,6	33,3	33,3	3,1
23	Langwerpig; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen met doorgaande sloten	15	11	10	7	100	73,3	66,6	46,6	20,0	15,9
24	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemk. homog. tot heterog.; pero. homog. tot heterog.; zonder doorgaande sloten	14	12	11	10	100	85,7	78,5	71,4	7,1	14,8
25	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemk. zonaal; pero. homog. tot heterog.; zonder doorgaande sloten	8	6	5	4	100	75,0	62,5	50,0	12,5	8,5
26	Onregelmatig veelhoekig en rechthoekig; bodemkundig zonaal; perceleling zonaal zonder doorgaande sloten	5	2	1	-	100	40,0	20,0	-	20,0	5,3
27	Langwerpig; bodemkundig zonaal; perceleling homogeen tot heterogeen zonder doorgaande sloten	4	4	3	2	100	75,0	50,0	25,0	25,0	4,2

Bijlage 6

Lijst van kerspels (naar Siemens)

1. Vierhuizen	74. Middelstum
2. Hornhuizen	75. Toornwerd
3. Kloosterburen	76. Kantens
5. Wehe	77. Stitswerd
6. Warfhuizen	78. Warffum
7. Leens	79. Breede
8. Ulrum	80. Usquert
9. Niekerk	81. Rottum
10. Vliedorp	82. Uithuizen
11. Zuurdijk	83. Zandeweer
12. Saaksum	84. Eppenhuisen
13. Oldehoeve	85. Startenhuizen
14. Niehove	86. Oldenzijl
20. Den Ham	90. Godlinze
21. Aduard	91. Losdorp
22. Hooge- en Lagemeeden	92. Spijk
39. Leegkerk	93. Bierum
40. Dorkwerd	94. Leermens
41. Wierum	95. Eenrum
42. Fransum	96. Zeerijp
43. Ezinge	97. Garsthuizen
44. Feerwerd	98. Westeremden
45. Garnwerd	99.(a) Stedum (Lellens)
46. Oostum	100. Ten Boer
47. Adorp	101. Thesinge
48. Harsens	102. Garmerwolde
49. Selwerd	109. Woltersum
50. Zuidwolde alias Noorderhoogebrug	110. Wittewierum
51. Noordwolde	111. Garrelsweer
52. Sauwerd	112. Loppersum
53. Wetsinge	113. Wirdum
54. Westerdijkshorn	114. Oosterwijtwerd
55. Onderwierum	115. Tjamsweer
56. Bellingeweer	116. Appingedam
57. Winsum	117. Jukwerd
58. Maarhuizen	118. Krewerd
59. Maarslag	119. Holwierde
60. Mensingeweer	120. Marsum
61. Eenrum	121. Solwerd
64. Den Andel	122. Uitwierde
65. Saaxumhuizen	123. Opwierde
66. Baflo	124. Farmsum
67. Tinallinge	126. Weiwerd
68. Ranum	127. Heveskes
69. Obergum	128. Oterdum
70. Menkeweer	129. Borgsweer
71. Bedum	130. Termunten
72. Westerwijtwerd	131. Woldendorp
73. Huizinge	